

सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग मस्यौदा विधेयकसम्बन्धी टिप्पणी तथा सिफारिसहरू

२०६४ साउन १६

परिचय

सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग मस्यौदा विधेयक – जसको एक प्रति नेपालस्थित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय (उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल)लाई उपलब्ध गराइयो – ले सरकार र नेकपा-माओवादीबीच २०५२ फागुन १ देखि २०६३ मङ्सिर ५ गतेसम्म भएको सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा गरिएका मानवअधिकारको घोर उल्लङ्घन तथा मानवताविरुद्धको अपराधका घटनाहरूको अनुसन्धान गर्ने कार्यदिशसहितको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने प्रस्ताव गर्दछ। सातजनासम्म आयुक्त रहने सो आयोगसँग उसको काम पूरा गर्न दुई वर्ष र सम्भावित थप १२ महिनाको अवधि रहनेछ। आफ्नो कामको समाप्तिपछि यसले आफ्ना निष्कर्षहरूको एउटा प्रतिवेदन सरकारलाई उपलब्ध गराउनेछ र मेलमिलाप, अभियोजन, क्षमादान र हर्जानासम्बन्धी सिफारिसहरू गर्नेछ। शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयलाई आयोगका सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्ने कार्यदिश दिइएको छ। सो मस्यौदाले ती सिफारिसहरूको कार्यान्वयनमा लगानी गर्न मेलमिलाप तथा शान्ति निर्माण कोष निर्माणको पनि प्रस्ताव गरेको छ।

तल विस्तृत रूपमा उल्लेख गरिएको विश्लेषण शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयद्वारा उपलब्ध गराइएको मूलपाठको आधिकारिक अनुवादमा आधारित छ। सङ्क्षेपमा उल्लेख गरिएजस्तै, विधेयकमा भएका कैयन प्रावधानहरूबारे शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयद्वारा थप स्पष्टीकरणको आवश्यकता पर्नेछ। द्वन्द्वबाट दिगो शान्तिमा रूपान्तरण व्यापक राष्ट्रिय सरोकारवालाहरूको संलग्नतासहितको एउटा जटिल र समय लाग्ने प्रक्रिया हो।

यो रूपान्तरणमा अन्तर्निहित कुरा मानवअधिकार उल्लङ्घनका पीडित, तिनका परिवार तथा समग्र समाजसँग सत्य, न्याय तथा हर्जानामाथिको अधिकार हुन्छ भन्ने मान्यता हो। विगतका अपराधका लागि सार्थक जवाफदेहीताबिना कुनै पनि दिगो शान्ति स्थापना हुनसक्दैन। यस्ता अपराधको गाम्भीर्य तथा फैलावटलाई हेर्दा सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणाले जवाफदेहीता तथा सरकारका बृहत्तर सुधार प्रयासका मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्न विभिन्न, पूरक संयन्त्रहरू - न्यायिक तथा गैरन्यायिक- आवश्यक हुने कुरालाई स्वीकार्दछ।

कुनै पनि सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रको विश्वसनीयता परामर्श प्रक्रिया सही थियो कि थिएन भन्ने कुराद्वारा सुरुमै निर्धारित हुनेछ। सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरूको प्रयोगसम्बन्धी निर्णयहरू व्यापक राष्ट्रिय सोच तथा पीडित समूहहरूलगायत विविध क्षेत्रहरूसँगको बृहत् परामर्शमा आधारित हुनुपर्छ भन्ने कुरा अन्तर्राष्ट्रिय सर्वोत्तम अभ्यासले जनाउँछ : सो प्रयासका लागि आम सर्वसाधारणको बृहत् सहयोग अत्यावश्यक हुन्छ। नागरिक समाज – विशेषगरी पीडितका समूह तथा मानवअधिकारसम्बन्धी गैसस – प्रेरक बल हुनसक्छन्। परामर्शहरूले सत्य आयोगको सन्दर्भ, आयुक्तहरूको नियुक्तिलगायत कुनै पनि विधेयकको विषयवस्तुको पहिचानलाई प्राथमिकरूपमा सम्बोधन गर्नेछन्। तसर्थ, कुनै पनि सङ्क्रमणकालीन न्यायको पहलको प्रारूपण तथा सञ्चालन नागरिक समाजका समूहहरूको पूर्ण सहभागितामा गरिनु अत्यावश्यक हुन्छ। यसमा समय लाग्न सक्ने भए तापनि यस्ता प्रक्रियाहरूमा हतार गरिनु हुँदैन भन्ने कुरा अन्तर्राष्ट्रिय सर्वोत्तम अभ्यासले जनाउँदछ।

परामर्शहरू विचारात्मक, समावेशी प्रक्रियाका उपज हुन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नेबाहेक प्रतिशोधको भयबिना पीडित, परिवार तथा प्रत्यक्षदर्शीहरूले गवाही दिनसक्ने गरी आयोगका लागि राजनीतिक अवस्थामाथि विचारविमर्श गर्नु पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ। देशमा भएको निरन्तरको हिंसालाई हेर्दा यस्तो प्रक्रियाका लागि समय ठीक छ कि छैन भन्नेबारे गम्भीर ध्यान दिइनुपर्छ।

१. स्वतन्त्रता, निष्पक्षता तथा दक्षता

जनताको बीचमा आफूसँग विश्वसनीयता छ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न प्रस्तावित आयोगलाई राजनीतिक हस्तक्षेपबिना आफ्नो कार्य गर्नसक्ने स्पष्ट क्रियात्मक स्वतन्त्रताको आवश्यकता पर्नेछ। यसैले, आयोगले आयुक्तहरूको नियुक्ति, यसका कर्मचारीहरूको आवश्यकता, शोध तथा अनुसन्धान, प्रतिवेदन, सिफारिस तथा बजेट निर्णयसम्बन्धमा सरकारको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रभाव वा नियन्त्रणबाट मुक्त भएर कार्य गर्नु अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ।

आयोगले स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष तरिकाले कार्य गर्ने कुरा मस्यौदाले उल्लेख गरे तापनि विधेयकमा *नियुक्ति प्रक्रिया, कर्मचारी, लगानी, आयोगका सिफारिसहरू, कार्यविधि थप तथा आयुक्तलाई हटाउने वा आयोगको विघटन* लगायतमा सरकारको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष संलग्नतामार्फत् यी सिद्धान्तविपरीत हुने अनेकौं प्रावधान रहेका छन्।

क. नियुक्ति प्रक्रिया

दफा ४ (२) ले *राजनीतिक दलहरूको सहमतिमा* आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यहरूको नियुक्तिका लागि सिफारिस गर्न तीन सदस्यीय एक समिति गठन गर्न सरकारलाई अधिकार दिएको छ। आधिकारिक अनुवादअनुसार, सरकारले सिफारिसहरूको आधारमा आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यहरूको नियुक्ति गर्नसक्नेछ, तर तिनलाई स्वविवेकले बेवास्ता गर्न सक्नेछ। नियुक्तिका लागि सिफारिसमा “मानवअधिकारवादी, मनोवैज्ञानिक, वकिल, नागरिक समाजका अगुवा, पीडित राहतशास्त्री तथा समाजशास्त्री” समेतबाट कम्तीमा एक महिलासमेत समावेश गरिनुपर्नेछ।

विधेयकका प्रावधानहरूले राजनीतिक दलहरूसँगको नजिकको सम्बन्ध भएका व्यक्तिहरूको नियुक्तिको सम्भावनालाई खुला गरेकाले तिनले नियुक्ति प्रक्रियामा सम्भाव्य राजनीतिक संलग्नताको अनुभूति दिनेछन्। माथि उल्लेख गरिए झैं, सत्य आयोगका सदस्यहरू परामर्श प्रक्रियामार्फत् छानिएमा त्यसले आमजनता तथा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रको सर्वाधिक ठूलो समर्थन हासिल गर्नेछ। यस्तो छनोट प्रक्रियामा मनोनयनको मूल्याङ्कन गर्न, उम्मेदवारहरूको अन्तर्वार्ता लिन अनि नियुक्ति गर्ने निकायसमक्ष अन्तिम आयुक्तहरूको सिफारिस गर्न समाजका विभिन्न क्षेत्र वा समूह (नागरिक समाजसहित)हरूद्वारा नियुक्त एक प्रतिनिधिमूलक छनोट टोली संलग्न हुनुपर्दछ। आयुक्तहरूमा जातीयता, लिङ्ग, जात, भौगोलिक क्षेत्र तथा धर्ममा आधारित लगायतका नेपाली समाजको विविधताको प्रतिनिधित्व गराउनेतर्फ सबै प्रयास गरिनुपर्छ। उक्त विधेयकले विविधताको मुद्दालाई सम्बोधन गर्दैन।

ख. कर्मचारी

दफा ११ र १२ ले आयोगका कर्मचारीसँग सम्बन्ध राख्छन्। प्रशासकीय प्रमुखलाई नेपाल न्याय सेवाबाट खटाइनेछ र अन्य सबै कर्मचारी सरकारद्वारा उपलब्ध गराइनेछ (“आयोगका ... आवश्यक पर्ने कर्मचारीहरू सरकारले उपलब्ध गराउनेछ”)। सरकारले “माग गरेबमोजिमको सङ्ख्यामा कर्मचारी उपलब्ध गराउन नसकेमा” आयोगले करारमा कर्मचारी नियुक्त गर्नसक्नेछ।

आयोगका कर्मचारीको स्वतन्त्रता तथा इमानदारी सुनिश्चित गर्नु अत्यावश्यक हुन्छ। मूलतः सरकारी निजामती कर्मचारीहरू मिलेर बन्ने आयोगले आफ्नो स्वतन्त्रता तथा इमानदारीको अवमूल्यन हुने खतरा बोक्नेछ। त्यसबाहेक, सरकारी निजामती कर्मचारीहरू सत्य आयोगलाई आवश्यक पर्ने सीपहरू उपलब्ध गराउन सामान्यतया अपर्याप्त हुन्छन्। अन्य कुरामध्ये, मानवअधिकार विज्ञ, अनुसन्धानकर्ता, बयान लिने व्यक्ति, कानूनविद्, शोधकर्ता, चिकित्सक वा सामाजिक कार्यकर्ता, अनुवादक, कम्प्युटरविज्ञ, तथ्याङ्क भण्डारण कर्मचारी तथा सुरक्षा कर्मचारीलगायत विभिन्न पृष्ठभूमिका कर्मचारी भएमा सत्य आयोगले प्रभावकारी ढङ्गले काम गर्नसक्ने कुरा अन्तर्राष्ट्रिय सर्वोत्तम अभ्यासले देखाउँछ। प्रशासकीय प्रमुख अधिकृतसँग प्रभावकारी प्रशासकीय तथा व्यवस्थापकीय सीप आवश्यक हुनेछ जुन न्याय सेवाको सदस्यसँग नहुनसक्छ। त्यसबाहेक, कर्मचारीको सङ्ख्या आयोगले काम गर्दै जाँदा परिवर्तन हुनसक्छ भन्ने कुरालाई ध्यानमा राख्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ। हालैका आयोगहरूमा तिनको कार्यव्यस्तताको समयमा सामान्यतः २००-५०० सदस्य रहने गरेका छन्।

ग. पदमुक्त गर्ने कार्य

दफा ७ (२) ले कुनै पनि आयुक्तलाई पदमुक्त गर्ने अख्तियारी व्यवस्थापिका-संसद् वा संविधानसभाको विशेष समितिलाई सुम्पेको छ। पदमुक्त गर्ने आधारहरूमा “इमानदारीपूर्वक पदीय कर्तव्य पालना नगरेको, निजमा कार्यक्षमताको अभाव भएको वा खराब आचरणमा लागेको” पर्दछन्। राजनीतिक हस्तक्षेप कम गर्न व्यवस्थापिका-संसद्/संविधानसभाले आयुक्तहरूलाई पदमुक्त गर्नेसम्बन्धी मुद्दाहरूको निर्णय गर्नुपर्छ। दोस्रो, उचित कारण वा प्रक्रियाबिना पदमुक्त गर्ने कुराको औचित्य सिद्ध गर्न हालका आधारहरू निकै अस्पष्ट छन्। *दण्डहीनताविरुद्ध लड्ने कार्यमार्फत् मानवअधिकारको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सिद्धान्तहरूको अद्यावधिक सँगालो (दण्डहीनताविरुद्ध लड्नेसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सिद्धान्तहरूको अद्यावधिक सँगालो)*ले आयोगका सदस्यहरूलाई “आफ्ना कर्तव्यहरू पालना गर्न तथा प्रक्रियाबमोजिम स्वच्छ, निष्पक्ष र स्वतन्त्र निर्णयहरू सुनिश्चित गर्न अयोग्य बनाउने अक्षमता वा व्यवहारका आधारमा बाहेक” उनीहरूका कार्यकालमा हटाइनु हुँदैन भनी उल्लेख गरेको छ।^१ त्यसबाहेक, आयोगका सदस्यहरूले “विशेषगरी कुनै पनि गाली बेइज्जतीसम्बन्धी कारबाही वा आयोगको प्रतिवेदनमा भएका तथ्य वा रायहरूका आधारमा उनीहरूविरुद्ध लगाइएका अन्य देवानी वा फौजदारी कार्यबाट उन्मुक्ति वा विशेष सुविधा”को उपभोग गर्नेछन्।^२

घ. आर्थिक स्रोत

दफा ९ (२) ले आयोगका सदस्यहरूको “पारिश्रमिक, सेवाका सर्त र सुविधाहरू” सरकारले तोकेबमोजिम हुनेछ भन्ने उल्लेख गरेको छ। दफा १३ (२) ले सरकारद्वारा उपलब्ध गराइएका स्रोतहरू अपर्याप्त भएमा वैदेशिक स्रोत खोज्न आयोगलाई अनुमति दिएको छ। त्यसबाहेक, आयोगका काम कारबाहीको लागि आवश्यक “भवन, साधन र अन्य स्रोतहरू”को व्यवस्था सरकारले गर्नेछ।

सबै सत्य आयोगका लागि नभए पनि अधिकांशका लागि आफ्ना कार्य गर्न पर्याप्त रकम भएको कोष खडा गर्नु एउटा ठूलो चुनौती हो। कुनै पनि सत्य आयोगको बजेट प्रायः ५० लाख डलरभन्दा बढी हुन्छ र प्रायः प्रमुख वित्तीय सहयोग उपलब्धकर्ता सरकार हो। विदेशी स्रोत प्राप्त गर्नुअघि सरकारको सहमति लिनुपर्ने गरी विधेयकले लगाएको प्रतिबन्ध आयोगको स्वतन्त्रतामाथिको अनुपयुक्त हस्तक्षेप हो।

^१ सिद्धान्त ७ (क)

^२ सिद्धान्त ७ (ख)।

आयुक्तहरूको तलबका सम्बन्धमा विधेयक मौन छ। यी पदहरूमा पारदर्शिता तथा सम्मान र एक स्तरको गम्भीर प्रभाव ल्याउन धेरै सत्य आयोगले वरिष्ठ न्यायिक अधिकारीसह तलब दिन्छन्। भवन तथा अन्य भौतिक स्रोतहरूको प्रावधानका सम्बन्धमा, सरकारले यस्ता वस्तुहरू *निशुल्क* उपलब्ध गराउने चलन छ। यस्ता वस्तुहरू यस आधारमा उपलब्ध गराइनेछन् कि छैनन् भन्ने कुरा विधेयकका प्रावधानहरूमा अस्पष्ट छ।

ड. आयोगका अधिकार

पीडित वा तिनको तर्फबाट अन्य व्यक्तिद्वारा रिपोर्ट गरिएका घटना वा विषयहरूको अनुसन्धान गर्ने अख्तियारी आयोगलाई हुन्छ; र, यसले *स्वतः* छानबिन गर्नसक्छ। प्रचलित कानूनबमोजिम कारवाही भई टुङ्गो लागिसकेको विषयमा अनुसन्धान गर्ने अधिकार सो आयोगलाई हुनेछैन (दफा १५)। त्यसबाहेक, “छानबिन वा अनुसन्धान गर्दा आधारहीन” पाइएका उजुरीहरूलाई आयोगले ती उजुरीमाथि थप विचार गर्न अस्वीकार गर्नसक्नेछ (दफा २२)।

दफा १५ (क) ले जाँचबुझ आयोग, प्रहरी र अदालतद्वारा विचारविमर्श गरिसकिएका घटनासम्बन्धी तथ्य र परिस्थितिमाथि विचार गर्नबाट आयोगलाई रोकिने कुराको सङ्केत गर्दछ।^३ पीडकहरूलाई यी प्रक्रियामध्ये केहीका अपर्याप्तता र विगतका जाँचबुझ आयोग तथा तिनका प्रतिवेदनका सम्बन्धमा पारदर्शिताको अभावलाई हेर्दा यस्ता प्रक्रियासँग सम्बद्ध सामग्री तथा प्रत्यक्षदर्शीहरूसँगको पहुँच आयोगलाई अस्वीकार गर्नु अनुपयुक्त देखिनेछ। आयोग न्यायिक निकाय होइन र त्यसैले, यसले न्यायिक निष्कर्ष निकाल्दैन। दोस्रो, यस्तो जानकारी सशस्त्र द्वन्द्व निम्त्याउने तथा सो क्रममा घटेका घटनाहरूको बृहत् तथा सही तस्वीर सुनिश्चित गर्न महत्त्वपूर्ण हुनसक्छ।

च. आयोग तथा महान्यायधिवक्ताको कार्यालय

आयोगको कार्यदिशामध्ये आयोगले “दोषी ठहर्याएका” पीडकहरूलाई अभियोजन गर्न सिफारिसहरू गर्ने पर्दछन् (दफा २४)। फौजदारी कसुरहरूबारे अनुसन्धान सुरु गर्ने र अभियोजन गर्ने महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मात्र क्षेत्र भए तापनि यस्तो अधिकारमाथि हस्तक्षेप गर्ने प्रावधान विधेयकले राखेको छ।^४ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालले आयोगद्वारा गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घन वा मानवताविरुद्धका अपराधका पीडकहरू भनी पहिचान गरिएका ती व्यक्तिहरूमाथि फौजदारी कारवाही सुरु गर्नुभन्दा अघि सरकारको सहमति चाहिन्छ (दफा २८ (२) (क))।

छ. कार्यावधि थप

विधेयकको दफा ३६ ले आयोगको कार्यावधि थप गर्ने अधिकार सरकारलाई दिएको छ। सो प्रावधानले आयोगको कार्य सञ्चालनमा सरकारी हस्तक्षेपको सम्भावनालाई बढाएको छ। यसले आफ्नो प्रतिवेदन तथा सिफारिसलगायत आफ्नो काम पूरा गर्नुभन्दा अगावै आफ्नो कामकारवाही छाँटिनसक्ने भयले सरकारी पात्रहरू र/वा संस्थाहरूको कुनै पनि आलोचनालाई शान्त गर्न आयोगमाथि अनावश्यकरूपमा अनुचित भार थोपर्न सक्छ। कार्यावधि थप व्यवस्थापिका-संसद्/संविधानसभाको क्षेत्रान्तर्गत हुनुपर्छ।

^३ जस्तै, बेपत्ता नागरिकसम्बन्धी जाँचबुझ आयोगको कार्य।

^४ नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३) को धारा १३५ (२)।

ज. आयोगको विघटन

दफा ३७ ले “कुनै कारणवश आयोगले आफ्नो काम गर्न नसकेमा” आयोग विघटन गर्न सरकारलाई अनुमति दिन्छ। फेरि, माथिका प्रावधानमा झैं, आयोगको कार्यमा हुनसक्ने सरकारी हस्तक्षेपलाई कम गर्न यो अधिकार व्यवस्थापिका-संसद्/संविधानसभालाई दिइनु वाञ्छनीय हुनेछ।

झ. अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता

विधेयकमा भएको शपथले “आफूलाई ज्ञात हुन आएको कुनै पनि कुरा प्रचलित कानूनको पालना गर्दाबाहेक... प्रकट गर्नेछैन” भन्ने उल्लेख गरेको छ। बयानमाथि टिप्पणी गर्नेलगायत आयोगको कामकारवाहीबारे प्रेससँग वा सार्वजनिकरूपमा बोल्न नदिन यो प्रावधान निकै अस्पष्ट छ। यस्तो प्रावधान अनुचितरूपमा प्रतिबन्धात्मक छ। यो प्रावधानका लागि थप स्पष्टीकरण आवश्यक छ।

२. क्षमादानसम्बन्धी प्रावधान

मस्यौदाले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गतका गम्भीर अपराधमा आयोगले क्षमादानका लागि सिफारिस गर्ने प्रावधानहरू समेटेको छ। यस्ता प्रावधानहरूले न्याय, सत्य र हर्जानाको अधिकारलाई गम्भीररूपमा अवमूल्यन गर्छन्।

विशेषगरी, मस्यौदाले थप स्पष्टीकरणबिना आफ्नो ‘कर्तव्य’ पालनको सिलसिलामा वा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा राजनीतिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि गरिएका अपराधमा क्षमादान दिने सम्बन्धमा सिफारिस गर्न आयोगलाई अनुमित दिन्छ (दफा २५)। यो अति व्यापक प्रावधानले सरकारी पात्र तथा नेकपा-माओवादीका कार्यकर्ताहरूद्वारा गरिएका अधिकांश गैरकानुनी आचरणलाई समेट्नसक्छ र यसमध्ये जेनेभा महासन्धिहरूको गम्भीर उल्लङ्घन तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गतका अपराध मानिने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका अरू उल्लङ्घनहरू; मानवताविरुद्धका अपराध; र यातना, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य तथा गैरन्यायिक हत्यालगायत अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा संरक्षित मानवअधिकारका अन्य उल्लङ्घनहरू पर्नसक्छन्। यी कसुरमा अभियोजन हुन नदिने प्रावधानहरू राज्यको यस्ता कार्यमा शीघ्र, पूर्ण, स्वतन्त्र, तथा निष्पक्ष अनुसन्धान गर्ने राज्यको प्राथमिक कर्तव्यसँग बाझिने भएकाले ती राज्यका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिजनित दायित्वहरू एवं अन्तर्राष्ट्रिय प्रथागत कानूनसँग बाझिन्छन्।

क्षमादानको सिफारिस नगरिएका पीडकहरूका सम्बन्धमा मस्यौदाको केन्द्रीय विषयवस्तुमा अभियोजनभन्दा मेलमिलापको श्रेष्ठता रहेको छ, जुन सारमा वास्तविक क्षमादान हो। माथि उल्लेख गरिए झैं, पीडित वा तिनका परिवारहरूसँग मेलमिलाप नगरेका पीडकहरूका बारेमा अभियोजनका लागि कुनै पनि सिफारिस सरकारको सहमतिमा हुनेछ।

पीडकहरूले पीडितहरूलाई “आफ्नो नियन्त्रणमा लिई वा अमानवीय तवरले” हत्या गरेको परिस्थितिमा उनीहरू क्षमादानका लागि अयोग्य हुनेछन्। अमानवीय तथा क्रूर यातना तथा जबरजस्ती करणी मानिने कार्यका लागि पनि पीडकहरू क्षमादानबाट उन्मुक्त हुँदैनन्। विधेयकले ‘नियन्त्रणमा लिनु’, ‘अमानवीय’ वा ‘क्रूर’को परिभाषा गरेको छैन। यातनाका सबै कार्य वास्तविक अमानवीय वा क्रूर भए तापनि तथ्यहरू अमानवीय वा क्रूर हुन् कि होइनन् भन्ने निकयौल गर्ने निरपेक्ष स्वविवेक आयोगमा रहन्छ। अमानवीय वा क्रूर शब्दहरू मूलपाठबाट हटाइनुपर्छ। त्यसबाहेक, क्षमादानका लागि अयोग्य ती पीडकहरूले मेलमिलापसम्बन्धी प्रावधानहरूको उपयोग गर्नसक्छन् कि सक्दैनन् भन्ने सम्बन्धमा थप स्पष्टीकरण आवश्यक हुनेछ।

माथि उल्लेख गरिए झैं, अभियोजनका लागि योग्य हुने व्यक्तिहरूलाई (मेलमिलाप प्रावधानअन्तर्गत योग्य नठहरिएका वा क्षमादानका लागि सिफारिस नगरिएका वा क्षमादानको सिफारिस सरकारद्वारा अस्वीकार गरिएका) मन्त्रिपरिषद्को स्वीकृति लिएर मात्र अभियोजन गर्न सकिन्छ (दफा २८ (२) क)।

दफा २५ को व्यवस्थाले नेपाललाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनअन्तर्गतका आफ्ना दायित्वहरूको उल्लङ्घन गराउनेछ तथा यो अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डबमोजिम छैन। अन्तर्राष्ट्रिय अपराधका लागि क्षमादानको निषेध जातिहत्या, युद्ध अपराध तथा मानवताविरुद्धको अपराधको निषेधमा मात्र सीमित छैन। यसको विस्तार अन्य मानवअधिकारको घोर उल्लङ्घन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको गम्भीर उल्लङ्घनसम्म भएको छ (परिशिष्ट हेर्नुहोस्)।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घका महासचिवद्वारा उल्लेख गरिए झैं, अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दायित्वबाहेक संयुक्त राष्ट्रसङ्घले जातिहत्या, मानवताविरुद्धका अपराध, युद्ध अपराध वा मानवअधिकारका गम्भीर उल्लङ्घनहरूलाई समर्थन वा क्षमा दिनसक्दैन, न त तिनलाई बढावा दिने काम नै गर्दछ।^५

३. आयोग र द्वन्द्व उब्जाउने कारण तथा हिंसाका ढाँचाको पहिचान गर्ने

विधेयकका प्रावधानहरूले आयोगको कार्य राज्यका पात्रहरू तथा सशस्त्र समूहहरूको भूमिकालगायत द्वन्द्व उब्जाउने कारणहरूभन्दा व्यक्तिगत जिम्मेवारीको पहिचान गर्ने कार्यमा सीमित हुने कुराको सङ्केत गर्दछन्। प्रस्तावना तथा परिच्छेद २ मा प्रयोग भएको भाषाले गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घन वा मानवताविरुद्धको अपराधमा व्यक्तिगत जिम्मेवारीको अन्वेषण गर्ने आयोगको भूमिका रहेको कुराको स्पष्टरूपमा सङ्केत गर्दछ।

द्वन्द्वोत्तर राज्यहरूमा शान्ति दिगो हुन द्वन्द्वका मूल कारणहरू तथा राज्यका संस्था, सशस्त्र समूहहरू तथा विगतका अपराधमा जिम्मेवार व्यक्तिहरूको पहिचान गर्नु अत्यावश्यक हुन्छ। यस सम्बन्धमा, सत्य आयोगले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नुपर्ने हुन्छ। अभियोजन जस्तो नभई, तिनीहरू विगतका हिंसाहरू एवं तिनका कारण तथा परिणामहरूको हृदय र ढाँचाबारे बुझ्ने प्रयासस्वरूप हजारौं पीडितहरूमा पुग्नसक्छन्। प्रभावकारी सत्य आयोगहरूले विवादित वा अस्वीकृत इतिहासलाई बुझ्न र स्वीकार्न समाजलाई सहयोग गर्नसक्छन्, जहाँ पीडितका आवाज र व्यथाहरू सुनिन्छन्। सत्य आयोगले द्वन्द्वमा योगदान पुऱ्याएको हुनसक्ने आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक वा धार्मिक गतिशास्त्रको परीक्षण पनि गर्नसक्छन्।

विधेयकका केही प्रावधानहरूले व्यक्तिगत जिम्मेवारीको पहिचान गर्ने, दस्तावेज तथा प्रत्यक्षदर्शीसम्बन्धी प्रावधानलगायत आयोगलाई सहयोग गर्ने राज्यका संस्थाहरूको प्रसङ्ग उल्लेख गर्नेमात्र भन्दा बृहत्तर कार्यदिश भएको सङ्केत गर्दछन्। त्यसबाहेक, दफा २७ ले आयोगले “सशस्त्र द्वन्द्वका अन्तर्निहित सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक, राजनीतिक तथा अन्य कारणहरूको उल्लेख गर्ने प्रतिवेदन जारी गर्न माग गर्दछ। तर, यी प्रावधानहरूले मूल कारणहरू र हिंसा तथा दुर्व्यवहारका ढाँचाहरूसँग सम्बन्धित मुद्दाहरूलाई आफ्नो कार्यदिशको अंशको रूपमा सम्बोधन गर्न स्पष्टरूपमा माग गर्दैनन्।

^५ द्वन्द्व तथा द्वन्द्वोत्तर समाजमा कानुनको शासन तथा सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी महासचिवको प्रतिवेदन, २०६१ साउन १९ (एस/२००४/६१६) हेर्नुहोस्। नयाँ महासचिवको वक्तव्य पनि हेर्नुहोस्: “सङ्घटनले जातिहत्या, मानवताविरुद्धको अपराध, युद्धअपराध वा मानवअधिकारको घोर उल्लङ्घनलाई अनुमोदन गर्न वा आँखा चिम्लिरहन सक्दैन, न त यसले तिनलाई हुर्कन दिनसक्ने कुनै काम नै गर्नुहुन्छ।” महासचिव वान की मुनका प्रवक्ता, २०६४ साउन ८

विगतका अपराधहरूलाई सम्बोधन गर्ने कुनै पनि प्रयासले एउटा बहुआयामिक पद्धति अपनाइने कुराको सुनिश्चित गर्नुपर्छ। सत्य आयोगले बृहत् सङ्क्रमणकालीन न्याय रणनीतिको एउटा अङ्गको रूपमा आफूलाई हेर्नुपर्छ र त्यसलाई अभियोजन, हर्जाना, मूल्याङ्कन तथा संस्थागत सुधारजस्ता अन्य पहलहरूसँगै राखेर विचार गरिनुपर्छ।

४ आयोग र अभियोजन

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत मानवअधिकारको घोर उल्लङ्घन (यातना, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य तथा गैरन्यायिक हत्यालगायत) तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन (मानवताविरुद्धको अपराधलगायत)को शीघ्र, पूर्ण, स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष अनुसन्धान गर्नु राज्यको प्राथमिक कर्तव्य हो। यी अपराधहरूमा अभियोजन हुन नदिने राष्ट्रिय क्षमादान कानून वा प्रावधानहरू अन्तर्राष्ट्रिय अपराधलाई अभियोजन गर्ने कर्तव्यसँग बाझिएको हुनाले ती राज्यका सन्धिजनित दायित्व एवं अन्तर्राष्ट्रिय प्रथागत कानूनअन्तर्गत बाझिन्छन्।

सत्य आयोग अभियोजनका समपूरक हुन्, कुनै व्यक्तिगत फौजदारी जिम्मेवारीको यकिन गर्ने न्यायिक प्रक्रियाका स्थानापन्न होइनन्। सत्य आयोगले कुनै पनि ढङ्गबाट अभियोजनको सम्भावनालाई अवमूल्यन गर्नुहुँदैन। गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनका लागि पीडित र तिनका परिवारलाई न्यायसहितको सार्थक जवाफदेहिताबिना दण्डहीनताको संस्कृतिलाई शान्तिको संस्कृति तथा कानुनी शासनको सम्मानले विस्थापित गर्ने सम्भावना क्षीण हुन्छ।

मस्यौदामा अभियोजन गर्ने राज्यको दायित्वलाई उल्लेखनीयरूपबाट अवमूल्यन गर्नसक्ने प्रावधानहरू रहेका छन्। प्रथमतः, यसले अपराध गर्न पीडक/हरूलाई आदेश दिने राज्य वा नेकपा-माओवादीका अधिकारीलगायत अपराधमा सहयोग गर्ने ठानिएकाहरू होइन व्यक्तिविशेष पीडकहरूको अनुसन्धान गर्ने गरी आयोगको कार्यदिशालाई सीमित पार्दछ। यसरी, आयोगद्वारा पहिचान गरिएका पीडकहरूको वर्ग विकृत हुनेछ र यसमा नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका घटनाहरूको प्रतिविम्ब हुनेछैन। अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूले फौजदारी अपराधका पीडकहरूमा संकेन्द्रित हुनेबाहेक आयोगका अनुसन्धानहरूले सार्वजनिक अधिकारी वा सशस्त्र आन्दोलनलगायतमा हत्याको आदेश दिने वा वास्तवमा ती काम गर्ने अरू पात्रहरूलाई पनि समावेश गर्नुपर्ने उल्लेख गर्छन्।^६

दोस्रो कुरा, पीडक र पीडितबीच 'मेलमिलाप' भएमा आयोगले अभियोजनको विरुद्ध सिफारिस गर्ने कुरा विधेयकले उल्लेख गरेको छ। अभियोजन गर्ने प्राथमिक कर्तव्य आयोगजस्ता गैरन्यायिक निकायमा नभई राज्यमा रहने कुरा मात्रै हो भने आयोगमा त्यस्तो अधिकार हुनु अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको दृष्टिकोणबाट कमजोर सोचाइ तथा अनुपयुक्त दुवै हुन्छ।

५. मेलमिलाप

आयोग र अरू प्रक्रियाहरूबीचका सम्भावित कडीहरूका सम्बन्धमा सो विधेयक पीडित र तिनका परिवारलाई सत्य तथा न्याय सुनिश्चित गराउने मूल्यमा मेलमिलापका पक्षमा बढी ढल्केको छ। अभियोजनका लागि सम्भावित पीडकहरूको पहिचान गर्ने उपयोगी साधन हुनुभन्दा विधेयक मेलमिलाप गराउने आयोगको भूमिकामा ठूलो मात्रामा संकेन्द्रित छ। प्रस्तावनाले सत्य निरूपण गर्ने तथा दण्डहीनता

^६ सिद्धान्त ८, दण्डहीनताविरुद्ध लड्नेसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घका अद्यावधिक सिद्धान्तहरू,

अन्त्य गर्ने विधेयकको उद्देश्य हो भनी उल्लेख गरे तापनि मूलपाठको मूलभागले कानूनको प्राथमिक उद्देश्य सत्य वा न्याय नभई मेलमिलाप हो भन्ने अव्यक्त जनाउसहित एकनासले मेलमिलापतर्फ सङ्केत गर्दछ।

विधेयकको दफा २३ ले पीडकलाई पीडितसँग माफी माग्नु अनुरोध गरेर, आयोग - सम्बन्धित पक्षहरू भन्दा पनि - मेलमिलाप 'गराउनु' जिम्मेवार हुनेछ भन्ने जनाउँछ। त्यस्तो पद्धतिमा अन्तरनिहितरूपबाट जबरजस्ती हुने देखिन्छ। माफी मागेबापत पीडकका लागि पुरस्कारस्वरूप अभियोजन नगर्ने सिफारिस गरिनेछ (दफा २४ (२))। पीडितले पुरस्कारस्वरूप आयोगबाट प्रत्यक्षरूपमा क्षतिपूर्ति पाउनेछ। पीडितले माफी माग्ने प्रस्ताव अस्वीकार गरेमा त्यस्तो कुनै क्षतिपूर्ति पाइँदैन। साथै, आयोगको सत्य निरूपण कार्यको अङ्ग हुनु पीडक विवश हुने देखिँदैन : अपराधिक आचरण वा सान्दर्भिक हुनसक्ने अरू कुनै घटनामा आफ्नो संलग्नतासम्बन्धी कुनै पनि घटनाबारे बयान दिन पीडक विवश छैन। मेलमिलाप गराउने प्रयत्न विफल भए पनि विधेयकका प्रावधानले आयोगलाई मेलमिलापका लागि सिफारिस गर्न अनुमति प्रदान गर्नेछ।

६. हर्जाना

आयोगले मेलमिलाप "गराउने हो भने" दफा २३ ले "पीडितलाई हुन गएको क्षतिबापत मनासिब क्षतिपूर्ति ... गराउनु लगाउने" प्रावधानको अधिकार दिएको छ। "मेलमिलाप गराउने सम्बन्धमा पीडित र पीडकलाई उत्प्रेरित गर्नका लागि" आयोगले कार्यशाला, न्याली तथा समारोहलगायतका विविध गतिविधहरू गराउनु सक्नेछ (दफा २३(४))। प्रत्यक्षरूपमा हर्जाना उपलब्ध गराउने आयोगको आफ्नै भूमिकाबाहेक, दफा २६ ले पीडितलाई हर्जाना दिने उस्तै प्रावधान बनाउनु सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न आयोगलाई अधिकार दिन्छ तर आयोगले "आवश्यक" ठानेमा मात्र।" त्यसबाहेक, विधेयकले मेलमिलाप तथा शान्ति निर्माण कोषको प्रावधान (दफा २९) राखेको छ, जुन शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयद्वारा सञ्चालन गरिने र सिफारिसहरूको कार्यान्वयनमा खर्च गर्न प्रयोग गरिनेछ। विधेयकले पीडितलाई हर्जाना भनेर केलाई जनाउँछ भन्ने परिभाषा गरेको छैन।

अन्तर्राष्ट्रिय कानून र मापदण्डको विपरीत, प्रस्तावित हर्जानासम्बन्धी प्रावधानहरू अधिकारमा आधारित भन्दा आवश्यकतामा आधारित पद्धति हुन्। पीडितहरूलाई प्रत्यवस्थापन, क्षतिपूर्ति, पुनर्स्थापना, सन्तुष्टि तथा पुनरावृत्ति नहुने प्रत्याभूतिका रूपमा पूर्ण र प्रभावकारी हर्जाना सुनिश्चित गरिने पर्याप्त प्रत्याभूति सो मस्यौदाले गर्दैन। त्यसबाहेक, अन्तर्राष्ट्रिय सर्वोत्तम अभ्यासले हर्जानाको प्रावधानमा आयोगको प्रत्यक्ष संलग्नता अन्तर्राष्ट्रिय सर्वोत्तम अभ्यासअनुकूल नभएको बताउँछ। हर्जाना कार्यक्रमहरू जटिल छन्। यस्तो कार्यक्रमको प्रारूपण तथा कार्यान्वयनमा पीडित र नागरिक समाजका अन्य क्षेत्र संलग्न हुनुपर्छ। तिनले भौतिक वस्तुदेखि प्रतीकात्मकसम्म हुने विविध खालका लाभ दिनुपर्छ र तिनले व्यक्ति र बृहत्तर समाजलाई सम्बोधन गरेमा तिनको पहुँच अझ बढी हुने र विधेयकमा जनाइए भन्दा बढी विस्तृत हुने सम्भावना हुन्छ।

७. सार्वजनिक सुनुवाई र प्रतिवेदन

क. सुनुवाई

दफा १९ (१) ले "मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवताविरुद्धको अपराधसम्बन्धी विषयमा सत्य तथ्य पत्ता लगाउनु आवश्यक देखेमा" आयोगले सार्वजनिक सुनुवाई गर्नसक्ने व्यवस्था गरेको छ। दफा २० (१) अनुसार, आयोगले आफ्ना काम कारबाही "खुला र पारदर्शिकरूपमा" गर्नुपर्नेछ। "कुनै व्यक्तिको इज्जत वा सुरक्षामा प्रतिकूल असर पार्ने वा शान्ति र सुव्यवस्थामा खलल पर्ने वा छानबिन तथा

अनुसन्धान प्रक्रियालाई प्रतिकूल असर पार्ने" काम कारवाही "गोप्य गर्न सकिनेछ।" आयोगसमक्ष उपस्थित हुने साक्षीको संरक्षण सम्बन्धमा, विधेयकले साक्षीका लागि गोपनीयता राख्न अनुरोध गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ (दफा १८ (५))। आधिकारिक अनुवादका अनुसार, त्यस विषयमा आयोगको कुनै स्वविवेक छैन र अनुरोध भएमा सहमति दिनुपर्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय सर्वोत्तम अभ्यासले सार्वजनिक सुनुवाई अपवाद नभई मानक हुनुपर्ने जनाउँछ। सार्वजनिक सुनुवाईहरू आयोगको कामलाई जनसमक्ष ल्याउन धेरै शक्तिशाली र प्रभावशाली उपाय सिद्ध भएका छन्। पीडित र बाँचेकाहरूलाई आफ्ना कहानीहरू आम श्रोताहरूका अगाडि बताउने अवसर दिएर कुनै पनि आयोगले विगतका गल्तीहरूलाई औपचारिक तथा सार्वजनिक रूपमा स्वीकार गर्न, पीडितलाई उसका कुरा सुनाउने मौका दिन, सत्यको निरन्तर अस्वीकारको सम्भावना कम गर्न र आयोगको कामलाई बढी पारदर्शी बनाउन सक्छ। सार्वजनिक सुनुवाईहरूले कुनै मुद्दालाई लामो समयसम्म सञ्चारमाध्यमहरूमा स्थान दिन प्रोत्साहन गरेर तथा विगतका बारे राष्ट्रिय छलफल चलाएर आम मानिसहरूलाई श्रोताका रूपमा संलग्न गर्न पनि मद्दत गर्दछन्।

हिसाबाट कुनै खास जनसङ्ख्या विशेषरूपले प्रभावित भएको खण्डमा अन्तर्राष्ट्रिय सर्वोत्तम अभ्यासले विशेष प्रक्रिया सिर्जना गर्ने सुझाव दिन्छ जसले गोपनीयताको मात्रा उपलब्ध गराउँछ। दुर्व्यवहारका पीडित वा पीडकका रूपमा बालबालिका तथा यौनजन्य दुर्व्यवहारबाट पीडित महिलाहरू संलग्न घटनाहरूमा यो विशेषरूपमा हुन्छ। धेरै सत्य आयोगहरूले साक्षीहरूको गोपनीयता सुनिश्चित गर्ने प्रावधानहरू समावेश गर्ने भए तापनि अन्तर्राष्ट्रिय सर्वोत्तम अभ्यासले त्यस्ता सुनुवाईहरूलाई अपवादपूर्ण परिस्थितिमा अनुमति दिएर यो कडा मापदण्डअनुरूप हुनुपर्नेमा जोड दिन्छ। अन्यथा, गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनमा आफ्नो जिम्मेवारी छोप्ने प्रयास गरेर त्यस्तो प्रावधान, पीडकहरूद्वारा दुर्व्यवहारका लागि खुला हुनसक्छ।

ख. प्रतिवेदन

आफ्नो काम समाप्त भएपछि आयोगले अभियोजन, क्षमादान र हर्जानासम्बन्धी सिफारिससहित सरकारसमक्ष एउटा प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्नेछ (दफा २७)। त्यसबाहेक, प्रतिवेदनले कानून सुधार, मेलमिलापका उपाय तथा अव्यक्त रूपमा संस्थागत सुधारका सम्बन्धमा सिफारिसहरू गर्न सक्छ। सरकारले उक्त प्रतिवेदन व्यवस्थापिका-संसद्/संविधानसभा समक्ष पेस गर्नुपर्नेछ। सिफारिसहरूको कार्यान्वयन गर्ने दायित्व नितान्त शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयसँग छ, यद्यपि धेरै सिफारिसहरू अरू संस्था र पात्रहरूसँग सम्बन्धित हुन सक्ने कुरालाई हेर्दा यसलाई अधिकार भएको कुरा स्पष्ट छैन।

सिफारिसहरूसहितको अन्तिम प्रतिवेदनको प्रभाव कहिले र कस्तो परिस्थितिमा उक्त प्रतिवेदन सार्वजनिक गरिएको र प्रकाशित गरिएको छ भन्ने कुरामा उल्लेखनीय मात्रामा निर्भर रहनेछ। राजनीतिक अधिकारीहरूले प्रतिवेदनलाई कसरी लिन्छन् र यसको निष्कर्ष तथा सिफारिसहरूलाई प्रचारप्रसार र कार्यान्वयन गर्ने कुनै रुचि उनीहरूमा छ कि भन्ने कुरा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण हुनेछ। पर्याप्त मात्रामा राजनीतिक अटोट भए पनि सिफारिस गरिएका उपायहरू कार्यान्वयन गर्न पर्याप्त संस्थागत क्षमता वा रकम नहुनसक्छ।

ग. अभिलेख सङ्ग्रह

दफा ३७ (२) ले आयोग विघटन भएपछि "सबै ....दस्तावेज...." मन्त्रालयमा सारिने उल्लेख गरेको छ। आयोगको आफ्नो कार्यको क्रममा यसको अभिलेखको संरक्षण सुनिश्चित गर्नेसम्बन्धी कुनै प्रावधान बनाइएको छैन। साथै, आयोगको काम समाप्तपछि पीडित तथा तिनका परिवारको पहुँचलगायत

दस्तावेजलाई सार्वजनिक पहुँचमा राख्ने कुनै पनि प्रावधान बनाइएको छैन। दण्डहीनताविरुद्ध लड्ने सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अघावधिक सिद्धान्तहरूले "आफ्नो कामको सुरुमा आयोगहरूले उनीहरूको काममाथि सार्वजनिक पहुँच दिँदा गोप्य सूचना सार्वजनिक गर्न नदिने उद्देश्यले तयार पारिएका सर्तहरूलगायतका उनीहरूका दस्तावेजहरूमाथिको पहुँचसँग सम्बन्धित सर्तहरू स्पष्ट पार्नुपर्छ।^७ त्यसबाहेक दण्डहीनताविरुद्ध लड्ने सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अघावधिक सिद्धान्तहरूले आयोगको कामको समाप्तिपछि आयोगका अभिलेख सङ्ग्रह सुरक्षित राखिएको कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्ने दायित्व सरकारमा रहेको उल्लेख गर्छन्।^८

द. परिभाषा

विधेयकभरि, अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत उल्लेखनीय महत्त्व रहेका कैयन प्रावधानहरूको सङ्केत गरिएको छ। उदाहरणार्थ, "मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन" र "मानवताविरुद्धको अपराध"को अनुसन्धान गर्ने तथा "पीडितहरू"लाई "हर्जाना"सम्बन्धी सिफारिसहरू गर्ने आयोगको भूमिका रहेको छ। माथिका कुनै पनि कुरा विधेयकको परिभाषामा समावेश गरिएका छैनन्।

क. मानवअधिकारको घोर उल्लङ्घन

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत "मानवअधिकारको घोर उल्लङ्घन"मा सामान्यतया "अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत अपराध मानिने अन्तर्राष्ट्रियरूपमा संरक्षित मानवअधिकार र/वा यातना, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य, गैरन्यायिक हत्या तथा दासता जस्ता कुराहरू जसलाई राज्यले सजाय दिनुपर्ने माग अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले गर्दछ" लाई समावेश गर्न खोजिन्छ।^९

ख. मानवताविरुद्धको अपराध

अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतसम्बन्धी रोम विधानले "मानवताविरुद्धको अपराध"लाई सर्वसाधारणहरूविरुद्ध लक्षित व्यापक वा व्यवस्थित आक्रमणको अङ्गका रूपमा गरिएका केही कार्यहरू भनेर परिभाषित गरेको छ। विशिष्ट कसुरहरूमा मनसायपूर्वक शरीरमा वा मानसिक वा शारीरिक स्वास्थ्यमा ठूलो पीडा दिने वा गम्भीर चोट पुऱ्याउने हत्या, विनाश, दासता, कैद वा शारीरिक स्वतन्त्रताको कठोर वञ्चिति, यातना, बलात्कार तथा गम्भीर प्रकृतिका अरू प्रकारका यौनजन्य हिंसा, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य तथा त्यस्तै प्रकारका अरू अमानवीय कार्य पर्दछन्। विधानले 'यातना'लाई हिरासतमा रहेको वा अभियुक्तको नियन्त्रणमा रहेको व्यक्तिमाथि शारीरिक वा मानसिकरूपबाट मनसायपूर्वक कठोर दुःख वा पीडा दिने कार्य भनी परिभाषित गरेको छ।

ग. पीडित

मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले 'पीडित/पीडितहरू'लाई यसरी परिभाषित गर्दछ :

^७ सिद्धान्त ८

^८ सिद्धान्त १४।

^९ हेर्नुहोस, जस्तै, दण्डहीनताविरुद्ध लड्ने कार्यमार्फत् मानवअधिकारको संरक्षण तथा प्रवर्धनका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सिद्धान्तहरूको अघावधिक सँगालो।

‘कुनै कार्य गरेको वा गर्नुपर्ने कार्य नगरेको कारण अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको घोर उल्लङ्घन वा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन भई व्यक्तिगत वा सामूहिकरूपबाट शारीरिक तथा मानसिक चोट, भावनात्मक पीडा, आर्थिक क्षति वा आफ्ना मौलिक अधिकारहरूको सारभूत क्षतिलगायतको हानि सहेका व्यक्तिहरू। उपयुक्त भएका ठाउँमा र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुसार "पीडित" शब्दभित्र प्रत्यक्ष पीडितका नजिकका परिवार तथा आश्रित र दुःख पाएका पीडितहरूलाई सहायता गर्ने क्रममा प्रत्यक्ष संलग्न हुँदा वा पीडित हुन नदिँदा हानि सहेका व्यक्तिहरू पनि पर्दछन्।’^{१०}

बेपत्ता पार्ने कार्यका सन्दर्भमा पीडितको परिभाषालाई हालै विस्तार गरेर बेपत्ता पारिएकाहरूका आफन्तलाई पनि समावेश गरिएको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार समितिको एउटा निर्णयमा समितिले बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट प्रत्यक्ष पीडित भएका निकट आफन्तहरूको भाग्यस्थितिको अनिश्चितताको परिणामस्वरूप व्यक्तिले अनुभव गर्ने वेदना आफैँमा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार हो र यसरी यो आईसीसीपीआरको उल्लङ्घन हो भनी उल्लेख गर्‍यो।^{११}

घ. हर्जाना

हर्जानाको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी आधार अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार दस्तावेजमा संरक्षित गरिएको छ।^{१२} सन्धि दायित्वका अतिरिक्त अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूले अधिकारका विषयवस्तुलाई अझ विस्तृत बनाएका छन्। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभाद्वारा सन् २००५ मा पारित अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको घोर उल्लङ्घन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका पीडितहरूका लागि न्यायिक उपचार र हर्जानाको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आधारभूत सिद्धान्त तथा मार्गदर्शनहरूले हर्जानाका विषयवस्तुमा प्रत्यवस्थापन, क्षतिपूर्ति, पुनर्स्थापना, सन्तुष्टि र पुनः नदोहोरिने प्रत्याभूति भनी परिभाषित गरेका छन्।

^{१०} हेर्नुहोस्, मानवअधिकारको घोर उल्लङ्घन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका पीडितहरूका लागि न्यायिक उपचार तथा हर्जानाको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आधारभूत सिद्धान्त तथा निर्देशिकाहरू अनु ८।

^{११} क्विन्टेरोस आल्मेइडा र उरुगे, सञ्चार नं १०७/१९८१ (२००३)।

^{१२} हेर्नुहोस्, मानवअधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा तल्लोस्तरको व्यवहार वा सजायविरुद्धको महासन्धि।

सिफारिसहरू

१. स्वतन्त्रता, निष्पक्षता तथा दक्षता

उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता तथा दक्षतामाथि हस्तक्षेप गर्नसक्ने विधेयकका सबै प्रावधानहरू - विशेषगरी *नियुक्ति प्रक्रिया, कर्मचारी, आर्थिक स्रोत, सिफारिस, कार्यविधि थप तथा विघटनसम्बन्धी* - हटाउन शान्ति मन्त्रालयलाई सिफारिस गर्दछ।
विशिष्टरूपमा :

- नियुक्ति प्रक्रियाको विश्वसनीयता सुनिश्चित गर्न उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल मनोनयनको मूल्याङ्कन गर्न उम्मेदवारहरूको अन्तर्वार्ता लिन तथा नियुक्त गर्ने निकायसमक्ष अन्तिम आयुक्तहरूको सिफारिस गर्न सम्भावित राजनीतिकृत नियुक्ति प्रक्रियालाई सरकारले समाजका विभिन्न क्षेत्र वा समूहहरू (नागरिक समाजलगायत)द्वारा नियुक्त एउटा प्रतिनिधिमूलक छनोट दलद्वारा विस्थापित गरेको भन्ने सिफारिस गर्दछ। विधेयकले छनोट दलद्वारा उपलब्ध गराइएको सिफारिस गरिएका उम्मेदवारहरूको सूचीबाट सरकारले आयुक्तहरूको नियुक्ति गर्नुपर्ने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्छ।
- उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल बढी लैङ्गिक सहभागिता तथा विविध नेपाली समाजको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न उम्मेदवारहरूको कोटि फराकिलो गर्न सिफारिस गर्दछ।
- उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल कर्मचारी नियुक्तिको मापदण्ड स्वतन्त्रता, इमानदारिता तथा दक्षतालगायतका सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको कार्यसँग सान्दर्भिक विविध सीपमा आधारित हुनुपर्ने सिफारिस गर्दछ।
- उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल स्वतन्त्रता तथा निष्पक्षता सुनिश्चित गर्न आयोगका कर्मचारीका रूपमा सरकारका कर्मचारी वा निजामती कर्मचारीलाई तोक्ने कार्य नगर्न सिफारिस गर्दछ।
- उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल अन्तर्राष्ट्रिय सर्वोत्तम अभ्यासमा आधारित कारणका लागि कुनै आयुक्त हटाउने अधिकार कुनै विशेष समितिलाई नभई व्यवस्थापिका-संसद् वा संविधानसभालाई दिइनुपर्ने सिफारिस गर्दछ। उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल आयोग विघटन गर्ने अधिकार राष्ट्रिय व्यवस्थापिका-संसद्मा राख्न तथा औचित्य र निष्पक्षताको अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्तानुरूप हुने गरी गर्न सिफारिस गर्दछ।
- उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल आयोगलाई आर्थिक स्रोत उपलब्ध गराउने सरकारको प्रतिबद्धताको स्वागत गर्दछ तर स्वतन्त्रता र निष्पक्षता सुनिश्चित गर्न विदेशी स्रोतबाट रकम प्राप्त गर्न सरकारको सहमति चाहिने प्रावधान हटाउन उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल सिफारिस गर्दछ।
- उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल "भवन, साधन तथा अन्य स्रोत" आयोगलाई *निशुल्क* उपलब्ध गराइने हो कि होइन भन्ने सन्दर्भमा स्पष्ट हुन सिफारिस गर्दछ।

- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल पहिले छानबिन आयोग न्यायिक वा कानुन कार्यान्वयन अनुसन्धान भए पनि नभए पनि सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका सबै सान्दर्भिक घटना र परिस्थितिमाथि विचार गर्न सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगलाई नरोकिने कुरा सुनिश्चित गर्न दफा १५ (क) को व्यवस्थालाई थप विस्तृत बनाउन मन्त्रालयलाई सिफारिस गर्दछ।
- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल खासगरी कार्यान्वयन गर्न नसकिने" उजुरीका सन्दर्भमा दफा २२ को व्यवस्थालाई थप विस्तृत पार्न सिफारिस गर्दछ।
- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको स्वतन्त्रता र निष्पक्षतामा हस्तक्षेप गर्ने विधेयकका प्रावधानहरूलाई हटाउन शान्ति मन्त्रालयलाई सिफारिस गर्दछ।
- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल आयुक्तहरूलाई आयोगको कामकारवाहीबारे सार्वजनिकरूपमा तथा सञ्चारमाध्यमसँग बोल्नबाट नरोक्ने कुरा सुनिश्चित गर्न शपथलाई स्पष्ट पार्न सिफारिस गर्दछ।

२. क्षमादानसम्बन्धी प्रावधानहरू

- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगलाई मानवअधिकारको घोर उल्लङ्घन तथा मानवताविरुद्धको अपराधका लागि क्षमादान दिन अनुमति दिने विधेयकका प्रावधानहरू हटाउन मन्त्रालयलाई आग्रह गर्दछ।

३. आयोग तथा द्वन्द्व उब्जाउने कारणहरू तथा हिसाका ढाँचाको पहिचान गर्ने

- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनका सत्य, न्याय तथा जवाफदेहीतासम्बन्धी सिद्धान्तहरूलाई समावेश गर्ने गरी सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको कार्यदिशालाई विस्तार गर्न शान्ति मन्त्रालयलाई सिफारिस गर्दछ।
- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल भावी दुर्व्यवहार हुन नदिन संस्थागत तथा नीतिगत सुधारको पहिचान गर्ने दृष्टिकोणबाट "सशस्त्र द्वन्द्वका अन्तरनिहित सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, साँस्कृतिक तथा अन्य कारण"लगायत द्वन्द्व उब्जाउने कारणहरूको अन्वेषण गर्ने कुरालाई सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको कार्यदिशामा स्पष्टरूपमा समावेश गर्न सिफारिस गर्दछ।
- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल आयोगका कार्यविवरणमा पीडकका रूपमा वा सहयोगीका रूपमा राज्यअधिकारी वा सशस्त्र समूह जो भए पनि मानव अधिकार र/वा मानवीय कानूनको उल्लङ्घनका लागि जिम्मेवार भनी आरोपित सबै व्यक्तिहरूबारे अनुसन्धान गर्ने कुरालाई समावेश गर्न सिफारिस गर्दछ।

४. आयोग तथा अभियोजन

- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल मानवअधिकारको घोर उल्लङ्घन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन गरेका व्यक्तिहरूलाई अभियोजन गर्ने राज्यको प्राथमिक दायित्वको अवमूल्यन गर्ने प्रावधानहरू हटाउन सिफारिस गर्दछ।

५. मेलमिलाप

- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल मेलमिलाप गराउँदा पीडक र पीडितका सम्बन्धमा आयोगको जबरजस्तीको भूमिका हटाउन मन्त्रालयलाई सिफारिस गर्दछ।

६. हर्जाना

- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल हर्जानाका सम्बन्धमा गरिने कुनै पनि सिफारिस अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूप हुने कुरा आयोगले सुनिश्चित गर्नुपर्ने सिफारिस गर्दछ।
- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल आयोगले पीडितलाई प्रत्यक्षरूपमा हर्जाना उपलब्ध नगराउन सिफारिस गर्दछ।
- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल हर्जानालाई मेलमिलापसँग जोड्ने प्रावधान हटाउन सिफारिस गर्दछ।

७. सार्वजनिक सुनुवाई, प्रतिवेदन, अभिलेख सङ्ग्रह

- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल आयोगको काम जनसमक्ष ल्याउन सार्वजनिक सुनुवाईमा बढी निर्भरतालगायतका प्रभावकारी उपायहरूमाथि विचार गर्न मन्त्रालयलाई प्रोत्साहन गर्दछ।
- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल गोपनीय सुनुवाईलाई अनुमति दिने प्रावधानको स्वागत गर्दछ। बालबालिका तथा महिला र केटीहरूजस्ता पीडितका विशिष्ट समूहहरूसँग सम्बन्धित घटनाहरूमा यो विशेषगरी महत्त्वपूर्ण हुनेछ तर उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल सुनुवाई गोपनीय हुने अपवादका परिस्थितिहरू निर्धारण गर्ने कठोर मापदण्डहरू भएको कुरा सुनिश्चित गर्ने गरी गोपनीयतासम्बन्धी प्रावधानमा संशोधन गर्न मन्त्रालयलाई सिफारिस गर्दछ।
- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल सरकारले कहिले व्यवस्थापिका-संसद्/संविधानसभासमक्ष प्रतिवेदन बुझाउनुपर्ने भन्ने सम्बन्धमा समयको स्पष्ट खाका उपलब्ध गराउन सिफारिस गर्दछ।
- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल आयोगका निष्कर्षहरू सर्वसाधारणलाई व्यापकरूपमा उपलब्ध गराउन तथा दस्तावेज र साक्षी बयानलगायतका मानवअधिकार उल्लङ्घनहरूसँग सम्बन्धित जानकारी सार्वजनिकरूपमा उपलब्ध गराउन सिफारिस गर्दछ।

- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल सिफारिसहरूको कार्यान्वयनको अनुगमन गर्न मन्त्रालयले भन्दा पनि नेपाल सरकारले अनुगमन निकाय नियुक्त गर्नुपर्ने सिफारिस गर्दछ। अन्तर्राष्ट्रिय सर्वोत्तम अभ्यासले सरकार, नागरिक समाज र दाताहरू रहेको निकाय सर्वाधिक प्रभावकारी हुने जनाउँछ।
- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल आयोगको कार्यकालमा दस्तावेजहरूमाथि कसको पहुँच रहने भन्ने सर्तहरूलगायत दस्तावेजहरूको संरक्षणको महत्त्वलाई जोड दिने प्रावधानहरूलाई विधेयकमा समाविष्ट गर्न सिफारिस गर्दछ।
- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल उल्लङ्घनका साक्षीको रूपमा रहेको अभिलेख सङ्ग्रहको संरक्षण गर्न तथा पहुँच उपलब्ध गराउन सरकारले कदम चाल्ने कुरा सुनिश्चित गर्ने प्रावधानहरू विधेयकमा समाविष्ट गर्नुपर्ने सिफारिस गर्दछ।

८. परिभाषा

- उच्चायुक्तको कार्यालय—नेपाल स्पष्टता तथा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूको पालना भएको सुनिश्चित गर्न यस दस्तावेजमा समावेश गरिएका शब्दहरूलाई विधेयकले समाविष्ट गरेको भन्ने सिफारिस गर्दछ।

परिशिष्ट : अभियोजन र क्षमादानसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका प्रावधानहरू

क. अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून

नेपालमा लागू हुने नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि (आईसीसीपीआर) तथा यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्धको महासन्धि (क्याट) दुवैले सबै राज्यपक्षलाई यी सारभूत मानवअधिकार सन्धिहरूमा निहित अधिकार र स्वतन्त्रताको उल्लङ्घनविरुद्ध प्रभावकारी न्यायिक उपचार उपलब्ध गराउने सामान्य दायित्व थोपेछन्। यसअन्तर्गत अनुसन्धान गर्ने र जिम्मेवारलाई सजाय दिने कर्तव्य पर्दछ। विशेषगरी बाँच्ने अधिकार, यातना, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य तथा गैरन्यायिक हत्याका सम्बन्धमा क्षमादान दिने कुरा नेपालको सन्धिजनित दायित्व तथा अन्य सम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार मापदण्डअनुरूप हुँदैनन् ।

ख. जेनेभा महासन्धि तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (आईएचएल)

दफा २५ का प्रावधानहरू पनि अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनअन्तर्गत अन्तर्राष्ट्रिय अपराधका लागि क्षमादान निषेध गर्ने कुरा जेनेभा महासन्धिको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवताविरुद्धको अपराधलगायत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका अन्य उल्लङ्घनसहितका कुरासँग बाझिएका छन्। चारवटा जेनेभा महासन्धिको साझा धारा ३ (साझा धारा ३ भनेर चिनिने) "अन्तर्राष्ट्रिय चरित्रको नभई" सशस्त्र द्वन्द्वमा लागू हुन्छ। यसमा नागरिकहरू र भिडन्तमा संलग्न नभएका सशस्त्र फौजका सदस्यहरूलगायत आक्रमणमा सक्रिय भाग नलिएका सबै व्यक्तिहरूलाई न्यूनतम संरक्षण दिने प्रावधानहरू रहेका छन्। जेनेभा महासन्धिको अतिरिक्त सन्धिपत्र दोस्रो पनि गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वमा लागू हुन्छ।

चारवटा जेनेभा महासन्धिलाई नेपालले अनुमोदन गरेकाले नेपाली सुरक्षाफौज तथा नेकपा-माओवादी दुवै जेनेभा महासन्धिको साझा धारा ३ बाट बाँधिएका छन्। त्यसबाहेक दुवै पक्ष प्रथागत कानून बन्ने सन्धिपत्र दोस्रोलेगायतका आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वमा लागू हुने प्रथागत कानूनबाट पनि बाँधिएका छन्।

"राजनीतिक अपराध"का सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनले राजद्रोह तथा विद्रोह जस्ता राजनीतिक कसुरका लागि क्षमादान अवलम्बन गर्न राज्यहरूलाई अनुमति दिन्छ।^{१३} (धारा ६ (५)) आईसीआरसीलाई दृष्टिगत गर्दा, धारा ६ (५) लाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लङ्घन गर्नेहरूका लागि क्षमादान उपलब्ध गराउने गरी व्याख्या गरिनु हुँदैन किनकि अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन अन्तर्राष्ट्रिय अपराधहरू हुन्। मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तरअमेरिकी आयोगले धारा ६ (५) गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वमा गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लङ्घनका लागि क्षमादान दिनलाई होइन भन्ने पुष्टि गरेको छ।^{१४} त्यसबाहेक, पूर्व युगोस्लाभियाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय तदर्थ अदालतले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन अन्तर्राष्ट्रिय अपराध हुन् र ती क्षमादानका विषय बन्न सक्दैनन् भन्ने स्पष्ट गरेको छ।^{१५}

ग. दण्डहीनता तथा हर्जानासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्तहरू

^{१३} सन् १९४९ अगस्ट १२ को जेनेभा महासन्धिको १९७७ को अतिरिक्त सन्धिपत्र (नं २) को धारा ६ (५) तथा गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वको पीडितको संरक्षणसम्बन्धी।

^{१४} मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तरअमेरिकी आयोग, घटना १०.४८०, प्रतिवेदन १/९९।

^{१५} अभियोक्ता र डेलालिक, २० फेब्रुअरी २००१।

महासभाद्वारा सन् २००५ डिसेम्बरमा पारित अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको घोर उल्लङ्घन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका पीडितहरूका लागि न्यायिक उपचार र हर्जानाको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आधारभूत सिद्धान्त तथा मार्गदर्शनहरूको सिद्धान्त ४ ले उल्लेख गर्छ : अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत अपराध ठहर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको घोर उल्लङ्घन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूमा राज्यहरूसँग अनुसन्धान गर्ने कर्तव्य रहेको हुन्छ र पर्याप्त प्रमाण भए उल्लङ्घनका लागि जिम्मेवार भनी आरोपित व्यक्तिलाई अभियोजनमा लैजाने र दोषी ठहरिए उस/उनीलाई सजाय गर्ने कर्तव्य रहेको हुन्छ ।"

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार आयोगद्वारा सन् २००५ मा लागु गरिएको *दण्डहीनताविरुद्ध लड्ने संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अघावधिक सिद्धान्त*हरूको सिद्धान्त २४ ले उल्लेख गर्छ: "शान्ति सम्झौताका लागि अनुकूल अवस्था बनाउने वा राष्ट्रिय मेलमिलापलाई बढावा दिने आशयले गरिएको भए पनि क्षमादान तथा क्षमाका अरु उपायहरूलाई देहायका बन्धनभित्र राखिनुपर्छ :

"सिद्धान्त १९ ले उल्लेख गरेका दायित्वहरू राज्यले पूरा गरिसकेको वा सम्बन्धित राज्यबाहिरको क्षेत्राधिकार रहेको कुनै अदालत सामु पीडकहरूको अभियोजन भइसकेको नभए अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत गम्भीर अपराधका पीडकहरूले त्यस्ता उपायबाट लाभ नपाउन सक्छन्।"

सिद्धान्त १९ ले राज्यसँग "अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत गम्भीर अपराधका लागि जिम्मेवारहरूको अभियोजन भएको, पुर्पक्ष भएको तथा उपयुक्त सजाय भएको कुरा सुनिश्चित गरेर, मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लङ्घनको शीघ्र, पूर्ण, स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष अनुसन्धान गर्ने तथा पीडकका सम्बन्धमा खासगरी फौजदारी न्यायका क्षेत्रमा उपयुक्त उपाय लिने दायित्व हुन्छ" भनी उल्लेख गरेको छ ।
दण्डहीनताविरुद्ध लड्ने संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अघावधिक सिद्धान्तहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गतका गम्भीर अपराधलाई जेनेभा महासन्धिको गम्भीर उल्लङ्घन तथा जातिहत्या, मानवताविरुद्धको अपराध तथा यातना, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य तथा गैरन्यायिक हत्याजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारको उल्लङ्घनलगायतका अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लङ्घन भनी परिभाषित गरिएको छ ।